

Мирослав Стефановић
Центар за културу, Топола

АКУЛТУРАЦИЈА И МИГРАЦИЈЕ СРБА

АПСТРАКТ: Проучавања традиционалних, а посебно савремених култура показују да, осим одређеног броја малих, затворених друштвених група, сваки културни систем садржи елементе или читаве склопове елемената преузетих током процеса културног контакта са другим културним системима. Тај процес је у науци означен термином акултурација. Неки аспекти акултурације који се уочавају у културно-историјском трајању Срба, могу знатно обогатити теорију акултурације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Култура, динамика, контакт, селекција, прилагођавање, акултурација, миграција, интерпретација, нова акултурација.

I. Савремена теорија акултурације

У анализи савремене теорије акултурације, полазиштем се може сматрати дефиниција Мелвила Херсковица: „Акултурација – културно преношење, подразумева процес преузимања елемената или читавих склопова културе неке шире друштвене заједнице (обично развијеније) од стране друге друштвене заједнице, која припада другом културном кругу или центру.”¹

За разлику од већине дефиниција по којима је акултурација однос друштва различитог нивоа економског развоја,² однос одређен трајањем контакта,³ бројем учесника,⁴ директним или индиректним контактом,⁵ ова дефиниција инсистира на различитости садржаја култура. Одлучујући

¹ М. Нерсковић, *Les bases de l'anthropologie culturelle*, Paris 1952, 229.

² Р. Сантони, *Antropologia quotidiana*, Milano 1985, 11.

³ М. Нерсковић, исто, 225.

⁴ Исто, 110.

⁵ М. Пановић – М. Перен, *Dictionnaire de l'ethnologie*, Paris, 1973, 2.

фактор је оно по чему се две културе суштински разликују. У питању је, дакле, однос два културна система, између којих се, захваљујући контакту, одвија процес једносмерног или узајамног преузимања културних елемената, што искључује промене унутар једног система као што су индустријализација, урбанизација, деаграризација...⁶

Акултурација је комплексан процес у коме се издвајају три фазе. То су: културни контакт, селекција и прилагођавање. Основни фактор процеса акултурације је културни контакт. У радовима америчких антрополога, а посебно М.Херсковица и његових сарадника, постоји велики број анализираних историјских контаката. И поред тога, њиховим истраживањима није могао бити обухваћен довољан број културних контаката, па су резултирала типологијом, која је, и поред мањкавости, ипак до сада најкомплекснија.

1. Први тип се односи на бројност учесника. Културни контакти се могу одигравати између читавих популација и њихових делова, без обзира на величину, као и појединаца. Анализом односа броја учесника у контакту и обима акултурације на примеру контакта европске и афричке културе, Херсковић искључује могућност да већи број учесника значи и већи обим акултурације, наводећи да су често мале групе и појединци створили много веће акултуративне промене него кад су у контакту били читави народи.⁷

2. Други тип обухвата контакте на различитом степену развоја. Препоставку по којој једна високо развијена култура мора више дати него што ће узети од мање развијене културе неки научници су прихватили као одређујућу при дефинисању процеса акултурације. Став савремене америчке антропологије, према овом схватању, може се илустровати закључком М. Херсковица: "... сумњиво је, у ствари да су урођенички народи света узели више из евро-америчке културе, него што је западни свет позајмио од њих."⁸

3. Трећи тип полази од трајања контакта, па Херсковић разликује тренутне или повремене и трајне.⁹ Трајање контакта може утицати на обим културног преузимања, али у односима друштвених заједница постоје многи ограничавајући фактори који онемогућавају акултурацију, без обзира на дуго трајање контакта.

4. У даљој типологизацији Херсковић посвећује већи простор контактима у којима се уочава неки облик доминације, пре свега политичка и социјална. Доминација једне друштвене заједнице над другом може јаче подстицати ширење културних елемената, а на неприхватање елемената културе истовремено утицати слабије. Међутим, посебно политичка доминација може код потчињених народа развити свест о потреби реafirмације националног у свим областима живота.¹⁰

⁶ Ј. Јелић, *Акултурација, часопис „Култура“ 68–69, Београд 1985, 131.*

⁷ М. Нерсковић, исто, 226.

⁸ Исто, 235.

⁹ Исто, 225.

¹⁰ Исто, 236.

5. Као посебан тип, Херсковиц наводи пријатељске и непријатељске контакте, мада се та подела може свести на контакте са доминацијом и без доминације. Тешко је претпоставити да контакти код којих је присутна доминација било које врсте могу имати другачији карактер од непријатељског.¹¹

6. Последњи тип обухвата директне и индиректне контакте. До појаве радова М. Херсковица, директни контакти су посматрани као искључиви фактор акултурације. Примером ширења ислама на тлу Африке, Херсковиц показује како се индиректни контакти не могу одбацити, без обзира на то што су знатно ређи.¹²

Процес акултурације настаје када се два народа, две културе или њихови делови нађу у међусобном, историјском контакту. Акултурација може бити условљена сваким типом контакта, а фактор снаге, трајања, бројности учесника, међусобним односима субјеката контакта, није сам по себи одлучујући, већ је основни разлог различитости садржаја.

Такав став произлази из наведене типологије и чини основни ослонац дефиниције коју је дао Херсковиц. И ако до данас најкомплекснија, ни ова дефиниција се није ослободила ограничења претходних.

Инсистирање на различитим садржајима култура у контакту указује на однос евро-америчке културе и традиционалних култура, што искључује односе између друштвених заједница и културних система сличних карактеристика. Основни недостатак, међутим, произлази из уског посматрања културног контакта, па се анализа његове вредности за процес акултурације своди на појавне облике, а да се културни контакт не посматра као процес. Такав приступ занемарује услове и узроке у којима и због којих долази до културног контакта. Схватање културног контакта као процеса који има своје узроке, ток и последице омогућиће и потпуније сагледавање процеса акултурације. Изузетне могућности за садржајнију анализу акултурације пружају културно-историјски процеси на тлу Балканског полуострва, а посебно миграције Срба.

II. Миграције и акултурација Срба

Основна теза од које полазим у сагледавању утицаја миграција на процес акултурације Срба заснована је на решавању односа миграција и културног контакта. Свако поистовећивање тих појмова крије у себи опасност, макар непотпуне анализе, са мањкавостима које и коначни однос на релацији миграције – акултурација могу одредити само делимично. За миграције се не може рећи да представљају облик или тип културног контакта. Миграције су његов узрок, макар у оној мери у којој је културни контакт узрок процеса акултурације. Али миграције инициране једним

¹¹ Исто, 226–227.

¹² Исто, 226.

културним контактом могу резултирати и новим контактом са другом друштвеном заједницом или другим културним системом.

Захваљујући својој историјској судбини, условљеној, пре свега значајнијим географским положајем, Срби су, за само неколико векова, били изложени драстичнијим историјским догађајима и променама од било ког народа у Европи. Процес формирања националног и културног лика се зато знатно продужио, иако је, у неким фазама развоја, изгледало да ће се он брзо завршити. Периодом османлијских освајања прекинута је фаза селекције и адаптације византијских културних елемената, а предуга турска доминација није донела само нову, квалитативно различиту културу, већ је покренула и огромне масе народа из централних делова ка периферним деловима Србије и њој суседних области и држава. Тако су створени услови за продор многих страних културних елемената, у свим областима живота.

Утврдити све факторе акултурације Срба скорје је немогуће. Постоје, ипак, они видљивији, који су знатније заступљени у процесима промена. Свакако најзначајнији фактор акултурације Срба јесу миграције.

Утицај миграција на акултурацију Срба може се сагледати тражењем одговора на три основна питања:

- 1) Шта је иницирало миграције? – узроци;
- 2) Како су се оне одвијале? – токови;
- 3) Чиме су резултирале? – резултати и последице.

1) У историјској прошлости Срба уочава се велика разноврсност узрока миграција – од значајних историјских догађаја до често занемарљивих повода, најчешће психолошке природе.

Узроке миграција, посебно је успешно проучавао Јован Цвијић.¹³ Резултати његове анализе доводе Цвијићева истраживања у врло актуелн однос према савременим теоријама акултурације и откривају неке нове вредности односа узрока и последица миграција.

Цвијић издваја три групе узрока: историјске, психолошке и економске. Иако наглашава да се они међусобно преплићу, па је често врло тешко издвојити доминантне, он ипак оставља могућност разграничења ако се испита сваки метанастазијски случај.¹⁴

На основу наведених примера и простора који посвећује појединим узроцима, може се закључити да, по Цвијићу, пресвлаћују историјски узроци, под којима подразумева покрете становништва условљене историјским догађајима, а посебно миграције проузроковане турским освајањима.

Осим директног утицаја исламске културе, омогућеног дугим трајањем доминације, присуством Турака на овом делу Балкана поремећена је и етничка слика, посебно на територији Србије. Правац кретања српског становништва усмерен је, у највећем обиму ка северу, према Срему, Банату

¹³ Ј. Цвијић и др, *Антропогеографски и етнографски списак*, Београд 1987, 100–222.

¹⁴ Исто, 149.

и дубље на територију Аустро–Угарске, али и ка територијама Зете, Херцеговине и Босне, одакле се, због нових освајања, миграције Срба настављају даље, ка северозападним и западним крајевима. Тако је један народ патријархалног културног круга дошао у контакт са квалитативно другачијом културом Европе. Који су елементи тог процеса? То су: агресивност односа, разлике у снази, које су омогућиле да један учесник у контакту изузетно дуго задржи доминацију и разлике у религијским садржајима као основним сегментима друштвених организација.

Та три елемента историјских узрока миграција деловала су двојачко. Први утудај се испољава као реакција на непријатељски однос османлијске и српске културе, са мањим или већим дејством на обим акултурисаних елемената европског порекла, а други – кроз токове миграција и њихове компоненте. Такав карактер односа резултирао је великом масовношћу миграција Срба, релативно кратким задржавањем у областима кроз које су пролазили и кретањем до области веће удаљености, уз трајно или дуго задржавање у новој средини. То су, управо фактори који по савременим теоријама акултурације имају пресудан значај за обим и квалитет акултурације.

Захваљујући реакцији српског становништва на вишевековну доминацију Османлијске Империје, коначним падом српске државе миграције нису престале. Свака драстичнија мера која је угрожавала опстанак нерасељеног становништва, као што је јаничарење, изазивала је нове миграције. Најчешће су се те миграције одвијале ка унутрашњости, али се знатан део повлачио ка пограничним областима или суседним државама.

О утицају историјских узрока на обим миграција, а самим тим и на акултурацију европских културних елемената у српски културни систем, одлучивао је непријатељски карактер контакта Срба и Турака. Термин непријатељског контакта заступљен је у истраживањима скоро свих савремених истраживача акултурације, али је анализиран са аспекта директног односа култура у контакту. У нашем примеру, реч је о акултурацији као поседици односа друга два учесника у контакту. Карактер контакта турског и српског културног система, поред очекиване акултурације турских културних елемената, знатно је допринео увећаном обиму акултурације западноевропских културних елемената од оног до кога би дошло у неким другим условима. Тај специфични облик акултурације крије у себи многе непознанице, па је за потпунију анализу потребно истражити бројније примере ових односа.

Економске и психолошке узроке могућно је посматрати издвојено, али и као последицу историјских узрока. Без обзира на аспекте посматрања, економски и психолошки узроци, за миграције, а самим тим и за акултурацију Срба, имају мању вредност од историјских узрока.

2) Токови и миграције Срба обухватају правце и брзину кретања као факторе који могу имати значајну улогу у процесу акултурације.

За процес акултурације Срба најзначајније су миграције са југа на север, из старе Србије ка Аустро–Угарској. Тај велики галаз, који су

формирале косовска и вардарска струја са становништвом моравске Србије, стигао је скоро до средишта Угарске, без дужег задржавања у областима кроз које се кретао.

Један од фактора који су знатније утицали на акултурацију Срба јесте велика масовност, тако да је сеоба из 1690. године покренула око 250.000 миграната Срба преко Саве и Дунава.¹⁵ Та масовност насељавања и њен утицај на акултурацију Срба садржи у себи и одређену супротност. Велики број миграната насељених на територији Аустро–Угарске допринео је да се створи релативно чврста друштвена организација, са свим институцијама потребним за њену стабилну егзистенцију. То је интегративни фактор, чија је функција очување националног и културног идентитета. На тај начин створени су услови за отежани продор страних културних елемената. С друге стране, извесно је да је период масовног насељавања омогућио продор културних елемената из средње и западне европе. Та наизглед парадоксална ситуација је честа и у другим културним контактима кад је изражено деловање својеврсног психолошког механизма. На групу у друштвеној заједници он делује одбрамбено, да би група очувала свој идентитет, а истовремено дозвољава преношење страних културних елемената у матични културни систем јер у њему може бити спречено његово евентуално деструктивно дејство путем селекције и прилагођавања.

Најснажнији продор европске културе у Србију догодио се у другој половини XIX века. Захваљујући ослобођењу већег дела Србије од Турака, када су отклоњене препреке наметнуте системом управљања, настаје изузетно интензиван процес акултурације. Ослобођен наметнутих културних модела исламског порекла, српски народ упија све што долази са запада и севера. Фазе селекције и прилагођавања трају изузетно кратко, док је обим акултуративних промена велики. Носиоци промена су сада инверзни мигранти, појединци и мање групе трговаца и младих образованих људи. Док су код миграција до XIX века апсорбциони центри биле неразвијене сеоске области, сада су то градови Србије, пре свих Београд.¹⁶ Како се и унутрашње миграције интензивирају у правцу село – град, европски културни елементи продиру целом територијом Србије и захватају све слојеве становништва.

Паралелно са овим правцима миграција, одигравају се и контакти са страним културама на тлу Србије. Уз наведену доминацију османлијске културе, за проучавање акултурације посебно је значајна експанзија шиптарске популације на рачун Срба. Масовнија насељавања арбанашких племена почињу доласком Турака на Балканско полуострво, али се у пуном обиму насељавају после великих сеоба, када заузимају слободно земљиште Метохије, Косова и Подрима, ширећи се долином Биначке Мораве и у Скопској Црној Гори.¹⁷ До појаве Турака на Балкану скоро потпуно анонимни, хористећи историјске и политичке погодности, нагло се појављују

¹⁵ Исто, 219.

¹⁶ М. Прошић – Дворнић, *Женски грађански костим у Србији 19. века*, Зборник Музеја примењених уметности 24–25, Београд, 1981, 25.

¹⁷ Ј. Цвјетић, исто, 112.

као један од најекспанзивнијих народа. Схватајући да је заузимање српских области једина могућност територијалног ширења, успевају не само да заузму већ и да задрже области старе државе Срба. Цвијић констатује да је отпор арбанашким утицајима незнатан, оцењујући да „... тај фронт према Арбанасима је најслабија страна српског народа и уопште Словена Балканског полуострва.”¹⁸ Истовремено наводи снажан културни утицај који Арбанаси врше на српско и македонско становништво.

Чини се, међутим, да су разлози таквог стања релативно лако уочљиви. Основни разлог је тај што се експанзија арбанашког становништва одвијала ка областима ретке насељености, па је српско становништво све више постајало мањинско. Други битан разлог је јака турска управа у тим областима, која је више поговарала масовно исламизираном арбанашком становништву.

3) Последице тако динамичних кретања су толико обимне и разноврсне да их је тешко све сагледати. Неке су видљивије (лингвистичке промене, промене ношње, архитектуре, друштвених односа...) док су друге скривене и тешко уочљиве. Заступљеност акултурисаних елемената је толика да их можемо очекивати у сваком сегменту културе.

Културно–историјска кретања код Срба у периоду османлијске доминације представљају и пример како се као последица акултурације јављају и нови процеси акултурације. Ако тај период посматрамо целовито, можемо уочити три фазе:

1. фаза обухвата прву акултурацију која је настала као последица контакта турског и српског културног система;

2. фаза започиње упоредо са првом акултурацијом, а временски се продужава и после ослобођења од Турака. Територијално се одвија ван Србије, али и у појединим њеним деловима. Основна карактеристика ове фазе су миграције;

3. фаза представља другу акултурацију, као крајњу последицу прве. Карактерише је велики обим акултурисаних елемената из културних система Европе. Заједнички елементи овог процеса су: масовност учесника у контакту, дуго трајање контакта, директан однос учесника и различитост садржаја култура у контакту, која је знатно већа у односима прве акултурације, тј. на релацији мухамеданство – хришћанство него православље – католичанство, што је у овом случају један од одлучујућих фактора.

Елементарне разлике могу се успоставити на следећем нивоу: непријатељски карактер у првом, односно макар релативно пријатељски у другом случају, разлике у вредности религијских антагонизама и велика удаљеност територије матице турске и територијална блискост аустроугарске културе.

Дубљом анализом појединачних промена, може се открити дејство и многих фактора акултурације, мање или веће вредности и дужине трајања, које при целовитом истраживању треба обухватити.

¹⁸ Исто.

Посматран са аспекта савремене теорије акултурације, однос прве и друге акултурације испољава велике разлике:

– Селекција у првој акултурацији делује снажно и обухвата велики број културних елемената турског културног система. На количину акултурисаних елемената утичу и административне мере, које ограничавају употребу одређених културних елемената од стране српског становништва, посебно оних који имају вредност статусних симбола у турском културном систему.

– Прилагођавање у првој акултурацији траје врло дуго, па се у многим случајевима јавља и привидна акултурација, јер се велики број турских културних елемената одбацује онако како слаби доминација Турске Империје.

У другој акултурацији интензитет селекције и трајање прилагођавања имају потпуно супротну вредност, тако да је селекција минимална, а прилагођавање кратко.

Основни чинилац карактера прве и друге акултурације је процес миграција. Он одређује обим акултурације турских културних елемената, обим арбанашких утицаја, а посебно други акултурацију. Коначно, миграције у том периоду су знатно промениле и етничку слику Србије и околних области и утицале на продужавање процеса акултурације.

Miroslav Stefanović

ACCULTURATION AND MIGRATIONS OF SERBS

Arising from the need to resolve the relation between underdeveloped and developed, i.e. traditional and modern cultures, acculturation studies have been until nowadays concentrated on this initial relation which has limited the validity of research results. This is why the analysis of the cultural processes, characteristic for the cultural-historical entity of Serbs, may point to new elements of the acculturation process, first of all to the relevance of migrations.

Understanding of the influence of migrations on acculturation can be complete only if migrations are seen as a process, characterized with its cause, progressive flow and consequences. In the case investigated, the cause is the cultural contact of the turkish and Serbian cultural systems; the flow is defined by the direction and velocity of migrants' movements; the consequences are new cultural contacts resulting in new acculturation. In this perspective migrations appear as the second phase of the general process of cultural changes among Serbs from the 14th to the first half of the 20th century.

Acculturation experiences of the Serbian cultural system contribute to the widening of cultural contact understandings, particularly in cases in which one cultural contact results in a new cultural contact of a different content. The main agents of the new cultural contact are the migrants and they play a crucial role in the second acculturation.